

A MAGYAR IRODALOM ÉS A FILOZÓFIA
VISZONYA A 18. SZÁZAD VÉGÉN

A magyar felvilágosodás első nemzedékének, Bessenyei Györgynek és íróbarátainak fellépését az 1770-es években az elvilágiasodás erőteljes képviselője jellemzi, de itt az embervilági mivoltáról, sőt: testi meghatározottságáról szóló s a klasszikus felvilágosodás gondolatkincséből eredő eszmék olyan lelkekben találtak táptalajra, amelyeket még szorosan ölelt körül a későbarokk világ. Ez azt jelenti, hogy a művelt nemesség egy viszonylag szűk körében úgy jutnak érvényre a jellegzetesen felvilágosult gondolatok, hogy közben a hagyományos világkép néhány alapvető ponton érintetlen marad – sarkalatos fogalmak rögzülnek gondolkodásukban s ez gátolja meg, hogy az új igényeknek hangot adó új eszmék részükről megfelelő és szisztematikus filozófiai védelemben részesüljenek. S ha az evilági élet vonzásaival szemben a hagyományos vallásoknak a túlvilágra vonatkozó ígéretei időnként teljesen a háttérbe is szorulnak, a földi horizontok nagymérvű, néha szinte viharos növekedése így mégsem hozza magával azt, hogy a vallásos világkép kétségbevonása filozófiai módszerességgel is megtörténjék – a világias igények lázadását csak ritkán kíséri megfelelő filozófiai alapok kialakítására irányuló erőfeszítés, ritkán, de akkor annál kényszerítőbb erővel, mert e feladatra voltaképpen egyedül a fiatal Bessenyei vállalkozik s ő egész életére e feladat foglya is marad. Az 1770-es évek felvilágosult nemesi irodalma által elfogadott új értékek és eszmék ha szembekerültek – védtelenül kerültek tehát szembe a hagyományos világkép meggyökeresedett értékrendjével s így

egy metafizikai horizontú igazolást kívántak volna, de többnyire csak ennek az igazolásnak a hiányát szenvedték.

1780 körül azonban ez a nemzedék kiesik a magyar irodalom életének folyamatából s az utánuk fellépő írók gondolkodói helyzete az övékétől gyökeresen eltérő képet mutat.

A barokk világ napja immár végleg leáldozóban van, hiszen a kor két nagy politikai ereje közül nemcsak az új egyházpolitikát megtestesítő II. József, hanem a magyar nemesség is kritikusan, de legalábbis közömbösen viszonyul a régi típusú egyháziasság megnyilvánulásaihoz. Ugyanakkor hamarosan éles ellentétek támadnak a császár és a magyar rendek között s az így előállott helyzet – írástudókra az egymás által kölcsönösen sakkban tartott ellenfeleknek egyaránt szüksége volt – a túlnyomórészt nem nemesi származású irodalmi értelmiség számára viszonylag tág ideológiai teret teremtett. Ez a viszonylagos szabadság bölcséleti vonatkozásban is értendő, hiszen ebben a helyzetben a hivatalos, az egyházi és oktatási intézmények által szentesített filozófia gyakorlatilag a háttérbe szorul s bár természetesen szilárd eleme marad a kor tudatvilágának, sőt, bizonyos pillanatokban igen nagy erővel szólal meg a hitvédelmi irodalom szava is – a kulturális életre már csak kevésbé gyakorol közvetlen befolyást, a most születő és élő magyar irodalommal pedig különösen szegényes a kapcsolata. E távoli és dermedt kulisszák előtt azután nyüzsgő és rendetlen élet zajlik, amelynek első s szinte az első pillantásra is feltűnő jellemzője, hogy a laicizálódás előrehalad és (legalábbis az irodalom világában) szélesebb körűvé válik – még az olyan szerzők irodalmi tevékenységében is háttérbe szorulnak a vallásos értékek, akiknél semmiféle látványos szakítás nem következik be a hagyományos világképpel és intézményi keretekkel. A nyolcvanas évek végének értelmiségi köreiből a kor talán legsikeresebb külföldi írója – az újságokhoz, pl. a Szacsvey Sándor által szerkesztett Magyar Múzsához beküldött olvasói levelek is árulkodnak róla – a két fordításban s több kiadásban olvasható *Henriade* *Voltaire*-je lesz, sikere azonban

láthatóan nem csupán irodalmi siker, hanem a tolerancia gondolat sikere s ezen túlmenően egy deista világnézeti álláspont sikere is. Ugyanakkor számos jel utal arra, hogy a világnézeti felszabadultság bizonyos körökben ennél jóval előbbre haladt – nemcsak a magyar jakobinus mozgalom majdani vezetője, Martinovics Ignác írja meg *Mémoires philosophiques*-ját (1788), amely egy holbachi típusú filozófia kifejtése, de a korszak legnagyobb magyar költőjének, Csokonai Vitéz Mihálynak életében is van pillanat, amikor magasrendű lírává emeli az örök anyagba maradéktalanul visszatérő emberi létezés vízióját. Csokonai Debrecenben, a magyar kálvinizmus központjában volt diák s vannak rá jelek, hogy az 1794 körül megnyilatkozó szabadgondolkodói vonzalmaihoz a fiatalságnak ha nem is tömeges, de csoportosnak tekinthető világnézeti nyugtalansága szolgál háttérül és (részben) magyarázatul. Az 1780 utáni esztendőekben egyébként is megsokasodnak azok az esetek, hogy a hagyományos világnézeti keretek ellen fellázadó s a kötöttségeket immár különösen nehezen tűrő fiatalok szembekerülnek az iskolával vagy az egyházi intézménnyel: az írói pályára lépők közül filozófiai nézetei miatt tanácsolják el tanulmányai folytatásától Horváth Ádámot; Fazekas Mihály, a kor egyik legerősebb költői tehetsége is megszökik az iskolából, hogy katonának álljon, de magának az iskola fegyelmét egyébként is nehezen viselő, ráadásul a jakobinus mozgalommal is kapcsolatot tartó Csokonainak is távoznia kell a debreceni kollégiumból 1795-ben. A kor katolicizmusának egyik fellegrárában, Egerben, ebben az ezidőtájt kiépülő városban pedig különösen éles ellentétek robbannak ki az előjárók és a diákok között s a mozgolódásban komoly szerepe van Dayka Gábornak, aki 1790 tájára már a kor egyik neves költője; Verseghy Ferencet, a későbbi nagyhírű nyelvészt, a jakobinus mozgalom elítéltjét szabados magánélete és felszabadult szellemű prédikációi miatt sújtja rendje büntetéssel. Feszültségek parázslanak az intézmények régivágású vezetői és a fiatalság között s talán ennyiből is látható, hogy e fiatal értelmiségnek a

legjobbjai, voltaképpen a kor írói, egészen másképpen viszonyulnak a világnézeti hagyományhoz, mint az előző évtized, a hetvenes évek szerzői, akiket oly szorosán ölelt körül a barokk világ. — 1780 után tágabb a tér s a falakat (a természetesen változatlanul létező falakat) egyelőre még az a kedvező politikai szituáció is segíti elrejteni, hogy a kor két nagy politikai ereje szembekerül egymással s írástudókra mindkettőjüknek szüksége van.

De ha az 1780 utáni időszak — túlnyomóan nem nemesi származású s értelmiségi foglalkozású szerzők által művelt — irodalma előtt filozófiai szempontból jóval tágabb tér is nyílt, mint a hetvenes évek nemesi irodalma előtt, mégsem mondhatjuk, hogy különösebb hajlam lett volna a régi típusú vallásos világnézet elleni rohamra, voltaképpen nincs arról szó, hogy a hagyományos metafizika és a felvilágosodás élesebb változatai közötti küzdelem került volna az érdeklődés előterébe. Mert az elvilágiasodás tendenciái megerősödtek ugyan, a bölcséleti érdeklődés azonban — a jelek szerint — közben más irányba fordult. Ha az 1770-es évek nemzedéke a vallás által feltett kérdésekre akart (maguknak a kérdéseknek a jogosultságát elismerve) másfajta választ adni, akkor most maga a vallásos gondolat alakul úgy, hogy kielégítse a kor töprengő elméit — a metafizikai kérdések más s immár fontosabbnak tetsző problémák megoldásának eszközeként vagy háttereként szerepelnek. Így a régi típusú filozofálás pozíciói az irodalom világában anélkül gyöngülnek meg, hogy különösen erőteljes támadást kellene elviselnie, sőt, a változott helyzethez alkalmazkodva néha maga bontja meg értékrendjének koherenciáját; de néhány, a felvilágosodás gondolatvilágából elszármazott, egyéni gondolatrendszer birtokosa — a kor irodalmának legerőteljesebb tehetségei — ugyancsak gyanakodva kezdi nézni önnön elgondolását. A kor gondolkodásában így nem is a laicizálódásnak az előrehaladása a figyelemre méltó, hanem a laicizálódásnak az iránya: most, 1780 után — szemben az 1770-es évek nemesi nemzedékével — elsősorban nem a vallá-

sos világnézet (vagy az abból következő erkölcsi regulák) teszik fogékonnyá az elméket a bölcselet kérdéseire, a világnézeti konfrontációk és belső konfliktusok helyett a filozófiai fogékonyságot inkább a rendi társadalom felépítését lazító vagy támadó eszmék irányítják. Így a hagyományos metafizika felbomlásának és redukciójának tendenciája és – nagyritkán – a mechanisztikus materialista nézetekkel való elégedetlenség mögött egyaránt a társadalomra irányuló gondolkodás előtérbe kerülésének következményeit kell gyanítanunk.

Az 1780 utáni két évtized irodalma túlnyomórészt nem nemesi származású és értelmiségi foglalkozású szerzők irodalma volt, akik – az 1770-es évek nemesi irodalmának többnyire markánsan megnyilatkozó rendi szemléletével ellentétben – a legkülönbözőbb mértékben ugyan, de a társadalom rendi tagoltságával ellentétes tendenciákat képviseltek. S mivel ehhez néha éppen a vallásos gondolkörön belül találtak lehetőséget, azt formálták, alakították céljaik érdekében.

A hagyományos metafizika ilyenfajta bomlásával hozhatjuk összefüggésbe pl. azt a tényt, hogy a század utolsó két évtizedének irodalmában igen nagy népszerűségnek örvendett az ún. fiziko-teológiai irány, különösen Edward Young *Éjtszakái* és James Hervey *Sirhalmai* révén. E két művet a forgalmas dunaparti kereskedőváros, Komárom Svájcban és Hollandiában tanult prédikátora, Péczeli József fordította magyarra (1786, 1790) *Le Tourneur* francia változatából. Az irányzat és az idézett szerzők népszerűségére nemcsak az a jellemző, hogy pl. az *Éjtszakák* néhány éven belül három kiadást is megért (ez elég ritka esetnek számított az akkori magyar irodalmi viszonyok között), hogy többen is belekezdének fordításába, hogy ismernek, idéznek, sőt: fordítanak más hasonló szellemű munkát is, hanem elsősorban az, hogy viszonylag széles körű s szövegszerűen is kimutatható hatást gyakorolnak a kor magyar szerzőire. Kivételnek számít Kazinczy Ferenc esete, aki *Orpheus* című folyóiratában – tiltakozva az ő ízlésével ellenkező divat ellen is – elutasítja Young művét, őt eluntatják

annak „hipochondriás declamatiói” (1790). A Péczeli-féle magyar Young és Hervey hatása azonban meggátolhatatlan volt, a legerőteljesebb hatást pedig – mint azt Szauder József bebizonyította az egész irányzat modern értelmezésének alapját is kialakító *Az estve* és *Az álom* c. tanulmányában – éppen a kor legnagyobb magyar költői tehetségére, a pályakezdő Csokonai Vitéz Mihályra gyakorolta, bizonyosan nem a keserű szólalomokkal, de nem is csupán a színgazdag és gyönyörködőtető deskripciókkal. Ha számításba vesszük, hogy a költő környezetében, a kilencvenes évek Debrecenének ifjai körében, de Csokonai idősebb barátai között is milyen mély érdeklődés figyelhető meg a két mű és az irányzat más produktumai iránt, akkor bizonyosra vehetjük: a két munka filozófiai dimenziói sem maradtak hatástalanok, sőt, elsősorban talán éppen ezek a dimenziók ébresztettek érdeklődést irántuk. A youngi mű – általában a fiziko-teológiai irodalom – háttérül szolgáló bölcséletből a mi irodalmunkban úgy tetszik, hogy két s egymással szorosan összekapcsolt mozzanat került az előtérbe. Az egyik s gyakran hangoztatott tétel az ember, az emberek világának kicsinységét és törékenységét, „por és hamu” voltát deklarálja a hatalmas Isten előtt. Ezt a kicsinységet érzékeltető megvolt egy bizonyos vonzalom az apokaliptikus víziók felidézésére is, különösen Csokonai egyik idősebb barátját, a sokoldalú s rendkívül szenzibilis Horváth Ádámot fogta meg mélyen az a borzongató lehetőség, hogy a fiziko-teológiai irodalom mögött álló istenképzet, a newtoni univerzum istene leveszi a világról fenntartó kezét. A másik tétel viszont – látszólag – az iménti fordítottja s az Istennek az emberek világa iránti gondoskodását hangsúlyozza és ünnepli, a teremtett világ célszerű rendjét, az ember számára mindenütt feltároló hasznosságát és szépségét mutatja be s gyönyörködve merül el egy, az Isten által az ember öröme és szolgálatára rendelt természet részleteiben. Ez a Péczeli régies, barokkos stílusán különösen hatásosan megszólaló gyönyörködés mélyen befolyásolta az induló Csokonai költészetének leíró techniká-

ját, de volt költő a századvégen, Vályi Nagy Ferenc, aki úgy hozott létre értékes, sok részletszépséget felmutató költészetet, hogy ezeket a – néha minuciózus részletekbe is elmerülő s mindig áhítatot sugalló – természeti képeket öntötte antik metrumokba.

A magyarul megszólaló fiziko-teológiai irodalom az embert tehát kétfajta viszonylatba állítja: egyrészt az Isten előtti kicsinységét hangsúlyozza, másrészt pedig azt, hogy – s ezt bizonyítja az ő érdekében teremtett természet – ő a teremtés középpontja. Ez olyan pozíciót jelent, amely, furcsa módon, kedvezhet a misztikus vonzalmaknak (jellemző, hogy volt szerző az 1780-as évek végén, Gvadányi József, aki a 17. századi spanyol misztikus, Alphonse Sarasa *Ars semper gaudendi* című művéhez hasonlítva dicséri Péczeli „Jung”-ját), kedvez ugyanakkor a természettudományok preszízisének (hogy a századvég Debrecenében olyan erős divat volt a botanizálás, aligha függetleníthető a fiziko-teológia divatjától), nem kedvez azonban magának a filozófiai érzékenységnek: lekerekített világgépével inkább lezárja a metafizikai töprengések elől a távlatokat (csak kevesen tudtak e gondolatkörből előre kitörni, mint Csokonai), viszont az így lezárt látóhatáron belül erőteljesen rá is irányíthatja a figyelmet az emberi létezés bizonyos alapkérdéseire, nevezetesen: az igazi emberi értékek problémájára s ehhez kapcsolódva a természeti adottságok gazdagságának és a társadalmi lehetőségek szűkösségének ellentétére.

Hiszen az embernek a Mindenható előtti kicsinysége a régi típusú vallásosság tézise ugyan, ez a tétel azonban itt, az embernek a természet – s ugyancsak az Istentől származó – szépsége és gazdagsága előtti egyenlőséget revelálja; s ha ehhez hozzávesszük, hogy ezt az egyenlőség-gondolatot a magyar irodalomban a vera nobilitas ekkortájt újra felelevenedő humanista hagyománya is támogatta, akkor máris igen lényeges feltételek állanak készen ahhoz, hogy a hagyományból eredő s voltaképpen banális egyenlőség fogalmak bizonyos

pillanatokban szinte észrevétlenül váltsanak át a természet javaival, a földi élet örömeivel kapcsolatban társadalmi méretekben is megkövetelhető emberi egyenlőség nagyon is modern gondolatába. Aligha véletlen, hogy a young-i és hervey-i művel a leginkább bensőséges kapcsolatban álló magyar szerzők közül az első, Péczeli József, a szelíd prédikátor, igent mond a francia forradalomra, a második pedig, az ifjú Csokonai, 1794-ben *Az estvével* az egyenlőség-gondolat egyik első s egyben egyik legnagyobb magyar versét írta meg. Young és Hervey művének ez az értelmezési lehetősége – úgy tetszik – a századvég magyar irodalmában megvalósult lehetőség volt s bizonyára előkészítette a magyar jakobinus mozgalomban részt vevő értelmiségiek Rousseau-recepcióját is.

Ha a fiziko-teológiai irodalom népszerűsége az irodalmi értelmiség körében a hagyományos metafizika bomlásához járult hozzá (az Isten fogalma végül is egy egyenlőség-fogalom megtámogatására szolgál), egy más összefüggésben olyan jelenségeket figyelhetünk meg, amelyek e metafizika redukcióját jelzik: a század utolsó két évtizedében erőteljes hajlam mutatkozik meg ugyanis a közvetlen emberi dimenziók előtérbe állítására. Azzal, hogy az ember státusára helyezte a hangsúlyt, a fiziko-teológia magyar recepciója is jelezte ezt a tudattörténeti átalakulást, a legfeltűnőbb jelzés azonban itt az, hogy az 1780-as évek második felétől igen nagy érdeklődés figyelhető meg a lélektan kérdései iránt. Hogy 1789 januárjában a Hadi és más nevezetes történetek című, Bécsben megjelenő magyar újság pályázatot ír ki egy magyar nyelvű pszichológia írására, nem oka, hanem jele ennek az érdeklődésnek, hiszen a pályázaton részt vevő Horváth Ádám és a pályázat nyertese, Bárány Péter munkája mellett számos tény utal az ember belső világa iránti érdeklődés növekedésére. Horváth Ádám írása (*Pszichológia, az az a lélekről való tudomány*) 1792-ben megjelent, Bárány Péteré viszont – minden valószínűség szerint a cenzúra akadékoskodása miatt – nem, sőt: el is veszett, pedig érdekes lenne ismerni – Bárány Kant első magyar hívei közé tartozott

–, és (saját bevallása szerint) lélektani munkáját is az ő hatása alatt írta. De már a bécsi pályázat kiírása előtt elkészült – hiszen 1789-ben meg is jelent *A pszichológiának rövid summája* cím alatt – Rácz Sámuelnek, a kor legnevesebb orvosának, a kor magyar írói barátjának a munkája; Kazinczy Ferenc rövidéletű folyóiratában, az *Orpheus* 1790. évi kötetében pedig az időszak lélektani érdeklődésének talán legérdekesebb dokumentuma jelent meg, Frónius Mihály *Egy Erdélyben Brassó körül 1781-ben talált vad-embernek leírása* című írása. Ez a beszámoló a társadalmon kívül, természeti környezetben felnőtt gyermekeknek a 18. század második felében különösen izgalmassá váló problematikájához szolgál egy igen nagy hozzáértéssel és szemléletesen leírt példával, amely Michael Wagner révén bekerült az európai szakirodalomba is. Frónius 1796-ban a téma alaposabb kifejtésére készült, munkáját azonban valószínűleg nem fejezte be s az elveszett. Ugyancsak az 1790 körüli években látott napvilágot – két fordításban is – J. Campe pszichológiája. Az erdélyi Csernátony W. Sámuel pedig K. F. Flögel munkáját fordítja le s jelenteti meg 1795-ben *Az emberi értelemnek természeti históriája* cím alatt. S mindez voltaképpen már egy korábban megindult folyamat tetőződése – az 1780-as évek latin nyelvű s hagyományos szellemű traktárusaiban kezd önálló életre kelni a „de anima” stúdiuma Makó Pál, Poór Kajetán, Bánffy György és Szüts István munkáiban. Az 1780-as évek végén megélnékülő lélektani érdeklődés tehát megindult már a hagyományos bölcselet keretei között, s ez az eredet éppen azért lehet figyelemre méltó, mert filozófiához mindenfajta interpretációnak van köze. A kor effajta érdeklődésében az irodalom története szempontjából azonban nem valamely irány céltudatos előretérése az érdekes, hanem maga az érdeklődés, amely félreértetlenül jelzi a hagyományos filozófiai gondolkodás redukcióját.

A lélektan iránti érdeklődés növekedése azért persze nem egyszerűen az emberlét sajátos kérdései iránti érdeklődés

növekedését jelzi, hanem jelez bizonyos irányt is, azt, hogy az ember fogalma a kor gondolkodásában megváltozóban van – egyre kevésbé akarja levezetni valamely szisztémából, a deduktív okoskodásnak mintha fölébe nőne a tapasztalatból kiinduló gondolkodásmód. Csokonai egyik jelentős verse, *Az ember a poézis első tárgya* című költemény éppen a metafizikai csapongásokból az emberi-tapasztalati-valóságba való visszahullás pillanatát örökíti meg, az időszak egyik reprezentatív versének azonban nemcsak ezért tekinthető, hanem azért is, mert a tárgy, az ember közössége révén eleve adotttnak veszi a poézis és a bölcelet rokonságát is.

A kor filozófiája szűkülő tendenciát mutat, a költészet tematikája pedig bővült – a kor irodalmának és filozofálásának egy jelentős részlege között a határok meglehetősen összemosódnak, a költészetbe könnyen hatol be a filozofálás, de a bölcselkedés is gyakran szólal meg a költészet nyelvén – ha nem is éppen költészetként. A lélektani érdeklődés jelei között említhettük volna pl. Édes Gergelynek *A természet könyve* című, több ezer verssorból álló alkotását (1792) – a házitanítóskodó költő alvó kis tanítványa mellett virrasztva a nyolcéves kisgyermek testi és lelki működésének mechanizmusát írja le, s e nagy erudíciót felhasználó leírásból kiindulva elmélkedik az emberi létezés végső kérdésein. Ami az imént a hagyományos traktátusok témája volt, az most egy személyes meditáció anyagaként jelenik meg, a személyes hang jelenléte azonban nem képes pótolni a célratörő, fegyelmezett gondolkodást és mivel a munkának valójában nincs tétje, a gondolatgazdagság is inkább csak tehertétellé válik. Édes Gergely a kor középszerű költőinek egyike, de a kor legnagyobb költőjének, Csokonainak az írásaiban is fontos szerephez jut a filozófia s bár az ő költői filozofálásának is lényeges vonása az ember fogalmának középpontba állítása, az esete azonban mégis egészen más. Csokonai filozófiai verseiben nem a hagyományos metafizika játszik szerepet, hanem (kisebb részben) az emberi egyenlőség gondolatának mély, valószínűleg már rous-

seau-i bátorításból is merítő átélése, nagyobb részben pedig a mechanisztikus materializmus elégtelenségeivel való viaskodás s e küzdelem terepéről ő a visszavonulás semmilyen útját nem fogadja el. Gondolkodói helyzete így biztosítja a személyes érdekelttség legmélyebb fokát s ezzel a műveknek az olvasó számára is közvetlenül, szinte drámaian átélhető tétjét – *A lélek halhatatlanságában* (1804) még a kérdések felvetésének intellektuális tisztasága, szigora és körülírtsága is a lírai hevület szolgálatában áll. S ha a századvég legnagyobb prózáíró tehetségének, az ugyancsak fiatalon elhunyt Kármán Józsefnek a regényét, a *Fanni hagyományait* (1794) együtt olvassuk az író filozófiai jegyzeteivel, akkor lényegében hasonló jellemvonás tűnik elénk: a regény világa s az író filozofálása között rögtön előtűnik ugyan a szoros kapcsolat, de a mű mintegy a bölcseledés felülvizsgálatának, korrekciójának a jegyében fogant. A filozófiai jegyzetekben oly erős hangsúllyal fejtegetett, néha szinte La Mettrie tónusában előadott tétel – az ember végletesen és reménytelenül ki van szolgáltatva önnön indulatainak – szerephez jut a regényben is, de immár csak mint részleges mozzanat, mint a főszereplő, egy végletesen szenzibilis leány jellemének és sorsának motivációjaként s nem az emberi világ felett uralkodó általános, „természeti” törvényként.

Az eddig elmondottak – utaltunk rá – voltaképpen egy más szinten zajló tudattörténeti folyamatot tükröznek: a hagyományos filozofálás bomlásával és redukciójával, valamint (természetesen jóval kisebb mértékben, de) a mechanisztikus materializmus korrekciójával párhuzamosan a kor tudatvilágában egyre inkább növekszik a társadalommal közvetlenül kapcsolatban álló kérdések jelentősége, az Isten és a természet után olyan értékek tűnnek fel s nyomukban olyan problémák kerülnek előtérbe, amelyek már egy más típusú gondolkodás számára készítik elő az elmék fogékonyságát.

Az 1780 utáni két évtized viszonylagos filozófiai békéje mögött – itt a hagyományos bölcsélet szinte magától bomlott és redukálódott, ahogy a materialisztikus metafizika is önma-

gát korrigálta – voltaképpen egyformán a társadalomra irányuló gondolkodás súlyának a növekedése áll s ennek jelei egészen korán megmutatkoztak. Egy kis példa, a „magyarok istene” kifejezés története pl. elég egyértelműen tanúskodik arról, hogy egy társadalmi fogalomnak, a nemzet eszméjének a hagyományos filozofálás területére való betörésével milyen könnyen nyílik rés e látszólag oly szilárd építményen. Ez a teológiai szempontból első pillantásra is kétesértékűnek tetsző kifejezés – hiszen vele vagy egy nemzet sajátítja ki a maga számára a kereszténység egyetemes istenét vagy külön istent farag a nemzet a maga számára – viszonylag érdektelen előtörténet után első ízben 1785 táján tűnik fel s éppen a hagyományos katolicizmus legéberebb és legizgágabb védőjénél, Szaitz Leo Máriánál, úgy, hogy rögtön meg is védi ezt a fogalmat a lehetséges vádakkal szemben, *Igaz Magyarjának* I. kötetében megnyugtatja az olvasót, hogy az „isten” szót nem csupán „in sensu stricto et theologico” lehet használni; éppen ő tér el ebben a vonatkozásban a szigorú teológiai szemponttól, akinél nincs szőrszálhasogatóbb és kíméletlenebb őrzője a konzervatív vallási hagyománynak. A kifejezés azután Dugonics Andrásnak, az 1780 utáni kor legnépszerűbb hazai regényírójának legnépszerűbb regényében, az 1786 táján elkészült s a honfoglaló magyarokról szóló *Etelkában* szinte azonnal kitüntetett szerephez jut, igaz, itt még csak a pogány magyarok hitvilágának központi szereplőjeként találkozunk vele. Hogy azonban teológiai gátlások tovatűntek a nemzet saját istenével kapcsolatban, azt az mutatja, hogy – immár az Isten szinonímájaként – széles körben terjed el a századvég színvonalas magyar szépirodalmában és feltűnik olyan költőknél, mint Batsányi János és Csokonai V. Mihály (az emléke pedig ott visszhangzik még Petőfi *Nemzeti dalában* is). Vannak rá nyomok, hogy esetleg szélesebb körben is használatos frázissá lépett elő, Dugonics 1804-ben megjelent *Jolánka* c. regényében azonban nemcsak erre vonatkozóan olvashatók információk, de ebben a munkában (amely a honfoglaló magyaroknak a

kereszténységgel való első találkozásakor játszódik) a „magyarok istene” egészen képtelen módon keveredik össze a kereszténység Istenével, van olyan pillanat, amikor a hittérítő remete számára is a „magyarok Istene” az igazi Isten. Úgy látszik tehát, hogy a hagyományos vallásos világkép az ébredő nacionalizmus gondolatkörével összetalálkozva integrálni igyekszik annak elemeit, de itt még a hagyomány képviselői is bizonytalanok válnak – mintha időnként a „nemzeti” értéke fontosabb lenne az ő számukra is. Dugonics esete azért is jelezheti ebben a vonatkozásban a kor tendenciáját, mert ő, a „Kegyes Oskola-béli Szerzetes Pap”, természetesen mélyen vallásos ember volt s katolicizmusának őszinteségéhez nem férhet kétség.

Ez a tendencia itt s a korban meglehetősen gyakran a rendek szerint nem tagolt, osztatlan, tehát: nem feudális típusú nemzet fogalmának megjelenésével van összefüggésben. Azt, hogy a nemzetnek itt a rendi szemlélettől, a nemzetet csak a nemességgel azonosító felfogástól való eltéréstől van szó, jól mutatja, hogy ennek a nemzetfogalomnak első határozománya elég gyorsan, viszonylag széles körben és különösebb ellenállás nélkül a „népi” lesz. Ráth Mátyás és Révai Miklós, az 1780-ban indult pozsonyi Magyar Hírmondó első szerkesztői már 1782-ben közzéteszik herderi inspirációt tükröző felhívásukat a köznépi dalok gyűjtésére, az imént emlegetett Etelkában, Dugonicsnak a honfoglaló magyar ősokról szóló regényében pedig az ősök az író tiszamelléki szülőföldjének nyelvjárásában szólalnak meg, a hajdani magyarok a 18. századvég magyar parasztjainak nyelvén: a népi tehát a réginek, azaz, a tősgyökeresen magyarnak az őrzőjeként szerepel.

A „rabotázó, együgyű magyar nép” – Csokonai kifejezése – kulturális értékeit a századvégén kezdik felismerni az irodalmárok s e felismerésnek nem feltétele ugyan a feudális tudatvilággal és mentalitással való éles és tudatos szembenállás, de feltétele a nemzet rendi szemléletétől való eltávolodás, a nemzetet a nemesivel azonosító nemzetfogalom nem kihívó, de

egyértelmű félretétele. Ez az álláspont ugyan csak burkoltan (mert nem közjogi szinten) nyilatkozik meg, de mégis erőteljesen, hiszen népszerűvé váló irodalmi törekvések képviselik. Jelentőségét akkor sem becsülhetjük alá, ha a nemzetivel azonosított népi egyik, bizonyos interpretációkban pedig a legfontosabb eleme a fennálló rend tisztelete – a „népi” értékéhez mindenesetre szorosán hozzátartozhat a társadalmi hierarchiában elfoglalt hely s így az előremutató ideológiai álláspont politikai síkon önmaga ellentétébe fordulva, konzervatív tendenciák hordozójaként jelenik meg.

A századvég tehát az Istent a legfőbb értéknek hirdető filozofálás redukciójának s ugyanakkor (kisebb mértékben) a világ magyarázó elveként a természetet tekintő gondolkodás korrekciójának az ideje – az ember fogalmának lazul a kapcsolata a teremtővel és a nem teremtett természettel egyaránt s azok a vonatkozások kerülnek előtérbe, amelyek a többi ember, a társadalom felől mutatkoznak meg. Ehhez az elmozduláshoz az szolgál alapul, hogy Magyarországon a század utolsó két évtizedében – a nagy elmaradottság ellenére – kedvező feltételek nyíltak a társadalomról való gondolkodás átalakulása számára: a rendiség és az udvar szembekerülése révén az értelmiség – a jobbára a feudalizmus polgárságából származó értelmiség – viszonylag szabad mozgástérhez jut s olyan teljesítmények létrehozására képes, mint a magyar jakobinus mozgalom vagy éppen Csokonai plebejus költészete. A társadalom dimenzióit előtérbe hozó tudattörténeti váltással voltaképpen létrejött a feltétel olyan típusú gondolkodók művének áthasonítására is, mint Herder, sőt, Kant; a modern idealizmus változatai azonban mégis csak később, a századforduló után hatottak mélyebben a magyar irodalmi életre.

Igy – összegezve az elmondottakat – azt mondhatjuk, hogy a Bessenyei évtizede utáni és a Kazinczy kor előtti időszak magyar irodalmában kitüntetett szerepet játszik ugyan a filozófia (aligha van más kor irodalmunk történetében, amely jobban igényelné pl. az eszmetörténeti kutatásokat, mint ez a

két évtized), magának a filozófiának a sorsa mégis mostoha: a régi típusú bomladozik, a mechanisztikus nézetek immár korrekcióra kényszerülnek, a modern idealizmus áthasonításához pedig még csak a feltételek érlelődnek. E paradoxnak tetsző jellegnek az okát abban kell látnunk, hogy a kedvező történelmi helyzet nem egyszerűen csak egy heterogén, hanem egy végletes módon megosztott értelmiség számára nyílt meg: a rendi tudatvilágtól eltérő, illetve azzal szembenálló értelmiség színeképe a jakobinus forradalmároktól olyan kompromisszumos változatok képviselőiig terjed, akik gyakran – mint pl. maga Dugonics – csak nehezen különböztethetők meg a feudális gondolkodás képviselőitől. A kor lehetőségei némelek, a legjobbak számára túlságosan is nagynak tünnek, mások, a számosabbak számára rendkívül szerénynek; s ez a megosztottság azzal a következménnyel jár, hogy a kor gondolkodása olyan gravitációs térbe került, amely nem a filozófia tartománya felé vonzza az elméket, hanem a konkrét, többnyire még az irodalmat is magukbaölelő „tudományok”, másfelől viszont a politikummal és ideologikummal közvetlenül érintkező területek irányába.